

Олег Калакура

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЧНЕ ТРАКТУВАННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛОНІЇ

У статті аналізується сучасний стан опрацювання українськими і польськими дослідниками становища полонії в УСРР/УРСР. З'ясовано рівень наукового висвітлення правових основ національної політики комуністичної партії в період 1920 – 1930-х рр. Виділено проблеми, які потребують подальшого наукового осмислення.

Ключові слова: національна політика, УСРР/УРСР, коренізація, полонія, міжвоєнний період, етнополітологічний аналіз

Oleg Kalakura. The ethnopolitical interpretation of the legal basis of the policy of corenization of Ukrainian polonia. The article analyzes the current state of Ukrainian and Polish researchers' work about the situation of polonium in the Ukrainian SSR. The level of scientific coverage of the legal principles of the national policy of the communist party during the period of 1920 – 1930's is cleared out. Issues that require further scientific reflection are identified.

Key words: national politics, USSR, korenization (nativization), polonia, interwar period, ethno-political analysis

Недавні спроби окремих польських політиків втрутитися у внутрішні справи України на тлі продовження агресії Російської Федерації викликають додатковий науковий інтерес до історії українсько-польських взаємин, у тому числі в міжвоєнний період, коли польська меншина в УСРР, як і все населення республіки, стала жертвою політики комунізації. Політичне розуміння безальтернативності євроатлантичного інтеграційного вибору

Калакура Олег Ярославич – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

України, її курсу на побудову демократичної, правової, соборної та суверенної держави, очищення від залишків комуністичного минулого знайшло підтримку з боку Польщі, яка впродовж останньої чверті століття солідаризується з прагненням українського народу повернутися до спільного європейського дому. Важливим кроком на шляху декомунізації суспільства стало ухвалення Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Метою цієї статті став аналіз висвітлення в історичній, етнологічній, політологічній сучасній українській та польській науковій літературі долі польської меншини в УСРР в контексті політики коренізації. XII з'їзд РКП(б) проголосив курс на коренізацію, який в УСРР дістав назву «українізація» [1] і супроводжувався цілою низкою заходів щодо правового та культурного захисту і польської меншини, залучення її до державного будівництва, опанування та розвитку рідної мови.

Трагічний період комуністичних трансформацій в УСРР, у т. ч. й щодо української полонії (польської меншини України), частково вже набув критичного осмислення у низці історіографічних праць. Відзначимо насамперед монографію О. Рафальського [2], його докторську дисертацію, в яких комплексно та системно розглянуті провідні тенденції й основні етапи розвитку історико-етнологічних знань про національні меншини України у ХХ ст. Автор, окрім розгляду загальнометодологічних і суто історіографічних питань, торкнувся аналізу багатьох праць, безпосередньо присвячених польській людності. Він справедливо вказав на згубний вплив національної політики імперських і тоталітарних режимів, а також політичної кон'юнктури на тематику, зміст і науковий рівень публікацій, присвячених життєдіяльності етнічних груп, переконливо довів, що лише за умов відновлення державної незалежності України, демократизації суспільного життя, в тому числі й національно-культурного, стало можливим продуктивне, науково-об'єктивне і правдиве дослідження етнонаціональних процесів. Повноту вивчення

становища національних меншин в УСРР у наукових працях ґрунтовно проаналізував Г. Васильчук [3]. Узагальнюючий аналіз історіографічного доробку проблеми історичної долі полонії на тлі етнополітичних трансформацій у ХХ ст. здійснено у працях і автора цієї статті [4]. Низку важливих питань історіографії польської меншини в УСРР висвітлив у кандидатській дисертації і статтях І. Ващенко [5]. Він, зокрема, торкнувся праць польських авторів про суспільно-політичне, культурно-освітнє та релігійне життя польської людності, мотиви створення і причини ліквідації польського національного району, про масштаби репресій більшовицького режиму супроти поляків України. Цінні історіографічні і джерелознавчі спостереження й узагальнення щодо національної політики радянської влади і долі етнічних меншин у означений період, включаючи й поляків, належать Л. Якубовій. Авторка порушила дискусійне питання щодо віднесення до історіографії публіцистичних творів чільних працівників Центральної комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК, а також партійних функціонерів, які можуть слугувати хіба що історичним джерелом, переобтяженим суб'єктивними оцінками. Можна погодитись і з її оцінкою радянської історіографії проблеми, яка була «методологічно, фактологічно і тематично скована принципом партійності» [6, с. 8–11, 20–21, 83].

Відновлення державної незалежності України сприяло започаткуванню якісно нового періоду історіографії проблеми життєдіяльності етнічних груп, у т. ч. полонії, головні надбання якого припадають на 90-ті рр. ХХ ст. і початок ХХІ ст. Він пов'язаний з розривом із абсолютизацією марксистської парадигми етнонаціональних проблем, методологічною переорієнтацією пострадянських гуманітаріїв. Винятково благотворний вплив на утвердження нового етнополітологічного мислення справили демократичні перетворення в суспільстві, методологічний плюралізм, «реабілітація» етнології, виокремлення політології, етнодержавознавства та інституалізація етнополітології. Ґрунтовні наукові праці та навчальні посібники з етнології В. Борисенко, Т. Кожелянка, С. Макарчука, П. Надолішнього, В. Наулка, О. Не-

льги, М. Обушного, І. Онищенко, А. Пономарьова, М. Степика, М. Тиводара, М. Юрія та ін. [7] осучаснили розуміння закономірностей етногенезу, розвитку етносів, націй, етнопонаціональних груп, збагатили знання щодо етнічної структури України, уточнили статистичні відомості про етнічні групи, включаючи й поляків. Велику роль відіграли оприлюднені в Москві, Києві, а також за рубезем праці з етнології, народознавства, історії традиційної народної культури [8]. Їхні автори зачепили й деякі теоретичні і практичні проблеми національної політики. Були запропоновані нові підходи до вивчення етнопонаціонального розвитку України, повернуто до вжитку термін «національні меншини».

Рубіжною подією в українському суспільствознавстві стало виокремлення етнополітології як інтегральної галузі знань про етнічну політику та політичне життя етносів. Праці О. Антонюка, І. Варзара, В. Войналовича, Б. Євтуха, О. Картунова, М. Касьянова, В. Котигоренка, І. Кресіної, І. Кураса, Ю. Левенця, О. Майбороди, М. Михальченка, В. Нікітюка, М. Обушного, М. Панчука, Ю. Римаренка, Л. Шкляра, М. Шульги та ін. [9] довели закономірність інституалізації етнополітології, окреслили її предмет, об'єкти, завдання та функції, визначили поле етнополітологічного дослідження етносів та етнічних груп, екстраполювали теоретичні засади етнополітології на міжетнічні відносини в Україні. Етнополітологічний підхід відкрив ширші можливості для пізнання тих аспектів життєдіяльності етнічних груп, які, зазвичай, залишалися за межею уваги істориків та етнологів. Свідченням цього став вихід у світ колективної монографії «Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект» (керівн. автор. кол. М. Панчук) [10], у якій доля національних меншин розглядається в контексті національної політики Російської й Австро-Угорської імперій і радянського тоталітаризму.

Активізація досліджень історико-етнологічних та політико-правових проблем національних меншин в Україні, включаючи й польську, відбувалася досить суперечливо. З одного боку, над дослідниками тяжів контекст радянської історіографії і прагнення

до заповнення так званих «білих плям», а з другого, утверджувалось нове бачення маніпулятивного характеру національної політики в СРСР, зокрема курсу на коренізацію, який виявився короткочасним ідеологічним маневром з метою ослаблення спротиву репресивному режиму. Ця суперечливість особливо простежується в проблематиці публікацій на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. Рідко хто з авторів наголошував на тому, що навчання польських дітей рідною мовою влада розглядала як засіб формування комуністичної свідомості. Політика коренізації в УСРР щодо польської меншини мала сприяти відродженню її національного життя, мови, розвитку національної освіти, преси, книговидавництва, але на партійно-класових засадах. Ця політика супроводжувалася залученням частини поляків, особливо комуністів, червоноармійців, робітництва та незаможних селян до участі в діяльності державних органів, партійних структур і громадських об'єднань та об'єктивно сприяла зростанню національної самосвідомості поляків, їхньої консолідації, лояльному ставленню до нової влади.

Однак уже із самого початку національна політика більшовиків у галузі міжетнічних відносин набула відверто деформованого, заполітизованого і класово-ідеологічного характеру. Будівництво соціалізму за ленінсько-сталінською моделлю цілком підпорядковувалося доктрині світової пролетарської революції. Тому реальні результати політики коренізації виявилися однобічними, короткочасними, мали пропагандистський характер і торкнулися лише невеликої частини польського населення, хоча й привели до певних позитивних зрушень, особливо в галузі освіти та культури. Політика коренізації могла б мати успіх і вагомі наслідки для польської людності в УСРР лише за умов демократизації політичної системи, гуманізації суспільного життя. Вона ж вступила у пряму суперечність зі встановленням диктатури партії, централізації управління та формуванням тоталітаризму, зведенням нанівець прав союзних республік.

Дослідження політики коренізації актуалізувалися як альтернатива замовчуванню тематики національних меншин. Ще

радянські дослідники в умовах перебудови особливу увагу приділили правовим засадам політики коренізації та українізації. Але спроби окремих із них представити активізацію національного життя поляків у 1920-х роках лише як національно-культурний ренесанс суперечать реальним фактам політики більшовиків, пов'язаної з розгортанням фізичного та духовного терору, воєнничого атеїзму, кон'юнктурного, ідеологізованого характеру національного життя. Торкаючись сталінських репресій, голодомору 1932 – 1933 рр., низка дослідників гостро порушила питання деформацій і спотворень у національній політиці, обмеження прав українців і національних меншин. Уже тоді мали місце спроби окремих із них представити цю політику стосовно нацменшин, зокрема поляків у 1920-х рр., мало не як національно-культурний ренесанс. Насправді, такі оцінки суперечили реальним фактам національної політики більшовиків, оскільки вона супроводжувалася розгортанням репресій, фізичного та духовного терору, воєнничого атеїзму, кон'юнктурного, ідеологізованого характеру національного життя. Важливе значення для розуміння долі поляків України у радянську добу мали узагальнюючі праці з історії України [11], а також тематичні дослідження, присвячені викриттю злочинної суті сталінського режиму, Голодомору та масових репресій проти українського народу та інших народів, у тому числі й поляків [12].

Політика коренізації була покликана активізувати участь корінних народів і національних меншин у політичних, соціально-економічних і культурних перетвореннях, остаточно схилити їх на бік радянської влади. Зокрема, республіканська версія коренізації в УРСР – українізація мала стати інструментом завоювання більшовиками українського руху, послаблення національно-демократичних сил, засобом кадрової політики та насадження комуністичної ідеології. Мав рацію Я. Дашкевич, вважаючи, що період 1920 – початку 1930-х рр. у національно-культурній сфері значно ширший, ніж політика коренізації чи українізації. Йшлося про спроби національно-культурного реформування [13], котре мало як певні позитивні, так і негативні наслідки для всього суспільства, включаючи й життя українських поляків.

У контексті нового бачення політичної й етнічної історії України започатковувалася новітня історіографія польської меншини на українських землях. На якісно новий рівень вона вийшла з початком ХХІ ст., коли більшість українських істориків, насамперед молода генерація, відійшли від ідеологічних стереотипів минулого, твердо стали на шлях наукового осмислення історії українсько-польських взаємин. Першими цеглинами у фундаменті новітньої історіографії польської меншини в УСРР стали праці С. Діброви, Т. Зарецької (Т. Єременко), А. Кондрацького, М. Панчука, Г. Стронського, Б. Чирка, М. Шитюка та ін. [14].

Г. Стронський серед перших досить ґрунтовно розглянув ідеологічні мотиви утворення польських адміністративно-територіальних одиниць: сільрад і Мархлевського району, причини розгортання репресій на початку 1930-х рр. [15]. Л. Якубова торкнулася польської меншини у контексті політичного, соціально-економічного та культурного життя інших національних груп УСРР в 1920-х – першій половині 1930-х рр. [16]. Деякі особливості репресій щодо польської меншини на релігійному ґрунті відзначили Т. Зарецька, О. Рубльова та ін. [17]. Ці питання викликають дедалі більшу зацікавленість і з боку польських колег [18].

Вузлові питання долі поляків на землях України були і залишаються в полі підвищеного інтересу польської історіографії. Її періодизація за формальними ознаками є близькою до періодизації української історіографії, зокрема, діаспорної. Як справедливо зауважив Л. Зашкільняк, вона зазнала чимало метаморфоз, особливо після VII з'їзду польських істориків (1948 р.), більшість учасників якого підтримала марксистське трактування історії [19]. Зі встановленням у Польщі проталітарного тоталітарного режиму в повоєнні роки змінилися методологічні засади й ідейна спрямованість праць польських істориків, більшість з яких також опинилася в полоні ідеологічної зашореності. Якщо у 1930-х рр. домінуючим було критично-розвінчувальне ставлення до політики більшовиків щодо поляків, то в 1950 – 1970-х рр. проблема поляків у СРСР була віднесена до неактуальних і зникла з тематики досліджень. Лише на зламі 1980–1990-х рр. вона знову

актуалізувалася. Вийшла низка праць, автори яких помітно змінили акценти у підходах до зарубіжної польщизни, у тому числі й української [20]. У «Історії України» Т. Ольшанського вміщено окремих додаток, присвячений українській полонії [21]. Однак навіть після повалення тоталітаризму, в умовах демократизації польського суспільства частина польських істориків і публіцистів так і не звільнилася від антиукраїнських стереотипів, зокрема міфу про втрату «східних кресів», який підігрується певними шовіністичними колами.

Центральне місце в польській історіографії української полонії займає міжвоєнний і повоєнний періоди, пов'язані з масовими репресіями, переселеннями та депортаціями. Цінність цих праць полягає в тому, що вони частково побудовані на маловідомих в Україні матеріалах польських архівів, а також на спогадах і листах, які надсилалися до Польщі.

Важливим стимулом активізації дослідження польської меншини в Україні та української в Польщі є співпраця українських і польських істориків, етнологів, спільні наукові конференції, узгодження підходів до найбільш контроверсійних проблем в історії українсько-польських взаємин, видання спільних документальних збірників, зокрема серії невідомих документів із архівів радянських і польських спецслужб [22].

Огляд захищених упродовж останніх двадцяти п'яти років дисертацій за спеціальностями історія, етнологія та етнополітологія, присвячених етнічним меншинам України, включаючи й поляків, дає підстави для висновку про те, що багато авторів усе ще перебувають у полоні старих підходів, не аналізують диференціацію національних груп у політиці владних структур, не критично ставляться до повідомлень тогочасної преси про участь нацменшин у політичному і культурному житті. Не будемо дорікати тим авторам, які не ставили таке завдання, оскільки предметом їхніх досліджень були здебільшого історико-етнічні та культурно-освітні процеси, але й вони мали б враховувати, що оцінки, запропоновані на початку 1990-х рр., не знайшли підтримки в подальших дослідженнях. Так, В. Орлянський,

А. Дизанова [23] дещо глорифікували політику «коренізації», її демократичні тенденції щодо національних меншин. Інші дисертаційні дослідження, особливо О. Калакури, І. Балуби, О. Жуковського, А. Кузьменко, О. Мяркої та ін. [24], містять цікаві фактичні відомості та важливі узагальнення щодо польської меншини в загальноукраїнському та регіональному зрізі на різних етапах міжвоєнного періоду. В новітніх дисертаційних дослідженнях і відповідних публікаціях помітно більше місця відводиться критичному аналізу наслідків комунізації суспільно-політичного, економічного та культурного життя української полонії.

Разом з тим, впадає у вічі, що в останнє десятиріччя переосмислення етнонаціональних процесів 20–30-х рр. ХХ ст. дещо втратило свою інтенсивність. Праці В. Ганзуленко, О. Городецького, Е. Гриневич, О. Третьякової, О. Сушко та ін. [25] засвідчили можливості розширення тематики, опрацювання архівних джерел та введення у науковий обіг раніше невідомих фактів. На нашу думку, продовження вивчення трагедії Голодомору, жертвами якого стали й етнічні поляки, суспільних експериментів тоталітарного режиму, які теж вже мають власну історіографію [26], може стати об'єднавчим напрямом досліджень як українських, так і польських науковців.

Таким чином, політико-правове становище української полонії, процес її комунізації в рамках політики коренізації у 1920–1930-х рр. частково вже висвітлені в історичній та етнологічній науці українськими та польськими дослідниками, визначилися деякі етнополітологічні підходи щодо цієї проблеми, нагромаджено великий фактичний матеріал. Однак малодослідженими залишається багато питань лише поставлених або й зовсім не актуалізованих, зокрема, з'ясування загальних тенденцій та регіональних особливостей політики радянського тоталітарного режиму і місцевих владних структур щодо поляків України, катастрофічних наслідків політичних репресій, депортацій, Голодомору, насильницької асиміляції, простеження змін етнополітичного статусу польської групи, відстоювання нею своїх політичних прав і свобод, її впливу на українсько-польські

міжетнічні та міждержавні відносини. Дослідження цих проблем покликане істотно впливати й на сучасний українсько-польський діалог, об'єднати науковий потенціал. Усе це визначає необхідність продовження підготовки як комплексних історико-етнополітологічних досліджень польської меншини в Україні у міжвоєнний період на основі системного та міждисциплінарного вивчення політики владних структур щодо неї, аналізу наслідків цієї політики в демографічному, соціальному, економічному, культурному, духовному, політичному, ментальному розвитку польської людності, її участі в усіх сферах життя українського суспільства на цьому історичному етапі, так і продовження історіографічних досліджень.

1. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: В. М. Даниленко (кер. авт. кол.), Я. В. Верменич (заст. кер. авт. кол.), П. М. Бондарчук, Л. В. Гриневич, О. О. Ковальчук, В. В. Масненко, В. М. Чумак. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2003. 392 с.; Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. 406 с. та ін.

2. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. 447 с.

3. Васильчук Г. М. Історія національних меншин Радянської України 1920-х – 1930-х років: історіографічні нотатки // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2009. № 2 С. 213–223.

4. Калакура О. Я. Новітня історіографія української полонії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2001. Вип. 54. С. 48–52; його ж. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. Київ: Знання України, 2007. 508 с.

5. Ващенко І. М. Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920–1930 років: автореф. дис. ... к. і. н. Київ, 2006. 19 с.; його ж. Репресії щодо польської людності України 1920–1930-х років:

новітня вітчизняна історіографія // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Вип. 28. Київ, Хмельницький, Кам'янець-Подільський, 2004. С. 381–392; його ж. «Радянська Мархлевщина» як історичний феномен: польський національний район УРСР 1925–1935 рр. в історіографії // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Вип. 30. Київ, 2005. С. 202–215.

6. Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років ХХ ст. : історіографія та джерела дослідження. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 170 с.

7. Етнографія України. Навчальний посібник / за ред. С. Макарчука. Львів: Світ, 1994. 520 с.; Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. Курс лекцій. Київ: Либідь, 1996. 272 с.; Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій. Київ: Тандем, 1997. 368 с.; Онищенко І. Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз). Київ: Четверта хвиля, 1997. 239 с.; Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. Київ: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин *України*, 1998. 79 с.; Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. Київ: Укр. центр духовн. культури, 1998. 204 с.; Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (Філософсько-методологічний аналіз). Київ: Товариство «Знання», КОО, 1998. 251 с.; Антонюк О. В. Формування етнополітики української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 1999. 284 с.; Етнічні спільноти України: етнографічні особливості : Рекомендаційний бібліографічний покажчик / Мін-во культури і мистецтв України та інш.; авт.-укл. С. М. Остапенко, відпов. ред. В. О. Кононенко. Вип. 3. Київ, 2000. 80 с.; Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. Київ: Унісерв, 2002. 94 с.; Вівчарик М., Карабанов М. Україна етнонаціональна: від етногенезу до суверенної держави. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2003. 218 с.; Тиводар М. Етнологія. Навч. посібн. Ужгород: [б.в.], 1998. 577 с.; його ж. Етнологія. Львів: Світ, 2004. 624 с.; Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. Київ: Кондор, 2004. 738 с. та ін.

8. Barth F. *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston, 1969. 154 s.; Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. Москва: Наука, 1987. 334 с.; *Культура і побут населення України / керівн. автор. кол. В. І. Наулко*. Київ: Либідь, 1991. 288 с.; Ребет Л. Теорія нації. Львів, 1997. 192 с.; Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження та поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 253 с. та ін.

9. Картунов А. Этнонациональные отношения в политической жизни общества. Київ, 1991. 212 с.; його ж. Вступ до етнополітології.

Київ: Ін-т економіки, управління та господарського права, 1999. 300 с.; Євтух В., Молчанов М., Суглобін С. Концепція етнополітичних досліджень в Україні. Київ: МПП «Інтелектуальна взаємодія-ІНТЕЛ», 1992. 21 с.; Шкляр Л. Є. Етнос. Культура. Личність. Київ: Наук. думка, 1992. 84 с.; Варзар І. М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. Київ: Школяр, 1994. 221 с.; Римаренко Ю. І. Національний розвій України. Київ: Юрінком, 1995. 272 с.; Нікітюк М. Статус національних меншин (порівняльно-правовий аспект). Київ: [б.в.], 1996. 187 с.; Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз. Київ: Вища школа, 1998. 390 с.; Касьянов М. Теорія нації та націоналізму. Київ: Либідь, 1999. 352 с.; Пірне М. І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні. Навч. посібн. Київ: Вид-во УАДУ, 1999. 208 с.; Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. Київ: Генеза, 2004. 734 с.; Антонюк О. Основи етнополітології. Київ: МАУП, 2005. 432 с. та ін.

10. Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект. Київ: ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2000. 356 с.

11. Serczyk W. Historia Ukrainie. Wroclaw. 1990. 517 s.; Історія України: нове бачення: У 2-х т. / авт. кол.: В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко, В. Б. Євтух, Г. В. Касьянов, М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Р. Г. Симоненко, Ю. І. Шаповал; за ред. В. А. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Т. 2. Київ: Вид-во «Україна», 1996. 494 с.; Зашкільняк Л., Кучерепа М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до сучасності. Львів: Львівський національний університет ім. І Франка, 2002. 752 с.; Литвин В. М. Тисяча років сусідства і взаємодії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 133 с.; Szujski J. Historia Polskiej. Poznań, 2005; Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів; [пер з англ.: Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; Карти П.-Р. Магочій; Показчики Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 734 с.; Литвин В. Історія України: підручник / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. 991 с.; Шліхта Н. Історія радянського суспільства. Курс лекцій. 2-ге вид., переробл. і доп. Харків: Акта, 2015. 252 с. та ін.

12. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 20–30-і роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.; Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років. Сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 352 с.; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. Київ: Либідь – Військо України, 1994. 432 с.; Ченцов В. В. Політичні

репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль: Збруч, 2000. 482 с.; Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. Київ: Тетра, 2000. 532 с. та ін.

13. Дашкевич Я. Р. Українізація: принципи і наслідки // Слово і час. 1990. №8. С. 56–57.

14. Діброва С. С., Панчук М. І. Вогонь і попіл // Про минуле – заради майбутнього / П. Л. Варгатюк, І. Л. Гошуляк, С. С. Діброва; [та ін.]; упоряд.: Ю. І. Шаповал. Київ: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. С. 69–87; Єременко Т. І. Польське національне питання на Україні в 20-і рр. // Міжнародні зв'язки України: пошуки та знахідки. Київ, 1993. Вип. 3. С. 87–96; Кондрацький А. А. Терор і переслідування щодо поляків на Україні в умовах радянської влади // Україна: Короткі нариси з історії. Київ, 1992. С. 142–148; Кондрацький А. А., Стронський Г. Й. Польський національний район в історії і сучасності // Україна: Короткі нариси з історії. Київ, 1992. С. 83–111; Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20-30-і рр. // Укр. істор. журн. 1990. №1. С. 51–64; його ж. «Шкідництво різних націй...» (Національні меншини на Україні у 20-30-х рр. за документами ЦДАГО) // Архіви України. 1992. №1. С. 32–40; його ж. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.). Київ: Асоціація «Україно», 1995. 215 с.; Поляки на Півдні України: історія та сьогодення: У 2 Т. Жетов; Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2008; Шитюк М. М. Національні меншини Півдня УСРР в 20–30-ті рр. ХХ ст. Миколаїв: Інститут історії України НАН України, 2010. 175 с. та ін.

15. Стронський Г. Польські національні сільради на Україні у 1920–1930-ті роки // Проблеми слов'янознавства: Республ. міжвід. наук. зб. / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Львів: Світ, 1992. Вип. 44: Історія зарубіжних слов'янських народів / [редкол.: В. П. Чорній (відп. ред.) та ін.] С. 46–55; його ж. Римо-католицька Церква в Радянській Україні у 20–30-ті роки ХХ ст. // Ковчег: наук. зб. із церковної історії // Ін-т історії Церкви Львівської Богословської Академії; [редкол.: Б. Гудзяк, І. Скоциляс, О. Турій]. Львів, 2000. Ч. 2. С. 149–164; його ж. «Прощай, Україно!...». До 75-річчя депортації поляків з України до Казахстану. ZN №865, 7 – 14 жовтня 2011. URL: https://dt.ua/article/print/SOCIETY/proschay_ukrayino_do_75-ricchya_deportatsiyi_polyakiv_z_ukrayini_do_kazahstanu.html та ін.

16. Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 455 с.; Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст.. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 506 с. та ін.

17. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-і рр. XX століття. Київ: Інститут історії України, 1994. 74 с.; Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римокатолицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. №2-4. С. 311–330; Білоусов Ю. О. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.; Палладіна Т. О. Римсько-Католицька Церква у Києві. Київ, 2000. 108 с.; Зарецька Т. Польське населення УСРР у 1920-ті роки: перехід до радянського способу життя // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 73–84; її ж. Злам у житті польського населення УСРР на початку 1930-х років // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 19. Ч. 2. С. 60–70 та ін.

18. Szuba Z. Katolicy obrządku łacińskiego i Polacy w ZSRR – stan obecny // Polacy w Kościele katolickim w ZSRR, red. E. Walewander, Lublin 1991, s. 259-291; Dzwonkowski R. Kościół katolicki w ZSRR. 1917-1939. Zarys historii. Lublin, 1997. 477 s. та ін.

19. Зашкільняк Л. А. Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов : ЛГУ, 1986. С. 67.

20. Sierocka K. Polonia radziecka. 1917-1939: z działalności kulturalnej i literackiej Warszawa, 1968. 288 s.; Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych XVIII – XX w. (pod. red. A. Pilcha). Warszawa, 1989. 537 s.; Lizak W. Rozstrzelana polonia: Polacy w ZSRR. 1917-1939. Szczecin, 1990. 40 s.; Iwanow M. Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim. 1921-1939. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991. 399 s.; Kubiak H. Mniejszości polskie i polonia w ZSRR. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1992. 492 s.; Kupczak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939. Wrocław, 1994. 324 s.; Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. Warszawa: «Obóz», 1994. 332 s.; Hryciuk G. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. Toruń, 2000. 508 s.; Hryciuk G., Stoćky J. Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy. Lublin, 2000; Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie: poszukiwanie modelu polityki (Red. T. Gąsowski). Kraków, 2000. 332 s.; Ciesielki S., Materski W., Paczkowski A. Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. Warszawa, 2000. 31 s.; Davies N. Orzeł biały, czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Kraków, 2002. 360 s.; Ciesielki S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. Toruń, 2003. 508 s.; та ін.

21. Olszański T.A. Historia Ukrainy XX w. Warszawa. 1994. 352 s.

22. Історіографічні дослідження в Україні / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. 13 : У 2 ч. : Україна – Польща: історія і сучасність: зб. наук. праць і спогадів пам'яті П.М.Калениченка (1923–1983). 330 с.; Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 7. Голодомор в Україні, 1932–1933. Варшава – Київ: Інститут національної пам'яті, 2008. 1205 с.; Шаповал Ю. І. Польсько-українська робоча група – п'ятнадцять років діяльності, п'ять років з Янушем Куртикою // Janusz Kurtyka. Rzeczypospolitej historyk i urzędnik. Pod red. Waldemara Bukowskiego i Wojciecha Fracika. Kraków, ARCANA, 2014. 122 s. та ін.

23. Орлянський В. С. Национальные меньшинства Юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы: автореф. дис.... к. и. н. Київ, 1992. 20 с.; Дизанова А. В. Развитие национальных культур в Украине в 20-е гг.: автореф. дис. ... к. и. н. Одесса, 1992. 28 с.

24. Калакура О. Я. Українська полонія в 1917 – 1939 роках: дис. ... к. і. н. Київ, 1995. 219 с.; Балуба І. А. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст.: дис. ... к. і. н. Київ, 1997. 221 с.; Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20 – 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... к. і. н. Київ, 2000. 19 с.; Жуковський О. І. Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: автореф. дис. ... к. і. н. Чернівці, 2006. 18 с.; Кузьменко А. В. Освіта національних меншин України в 1920 – 1930-ті роки: історіографія : автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2011. 16 с.; Мягка О. А. Польська національна меншина Півдня УСРР в 20–30-х рр. ХХ ст. : дис. .. к. і. н.: 07.00.01. Миколаїв, 2013. 247 с. та ін.

25. Городецький О. Колективізація як складова національної політики КП (б)У стосовно польської національної меншості на Півдні України у 1920-х роках // Питання аграрної історії України та Росії. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2004. С. 128–132; Ганзуленко В. Репресивна політика радянської влади щодо римо-католиків Херсонщини в 20–30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки. Серія: Історичне релігієзнавство Вип. 2. Острог : Нац. ун-тет «Острозька академія», 2010. С. 68–74; Гриневич Е. Политические репрессии против польского населения Николаевщины в 20–30-х гг. ХХ ст. // VIII Микол. обл. краєзн. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2010. С. 160–164; Николаев І. Є. Етнополітичні процеси на Півдні України в період становлення тоталітарної системи в

20-х роках ХХ століття (на прикладі польських національно-культурних об'єднань Миколаївської області). Музейний Вісник № 11/2. Запоріжжя, 2011. С.149–154; Сушко О. Польські педагоги Поділля – об'єкт державного терору 1930-х рр. // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 251–263; Третьякова О. Національно-культурний розвиток польського населення Південної України в 20-х рр. ХХ ст. // Геноцид України у ХХ столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром. Львів: Добрий друк, 2015. С. 121–129 та ін.

26. Антипова О. Репресії проти поляків в УРСР у 1930-х рр. в сучасній українській історіографії // Україна–Польща: історія і сучасність. Ч. 2. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 69–77; Назарова К. В. Національні меншини України в період голодомору 1932–1933 рр.: історіографія проблеми // Сторінки історії : збірник наукових праць. 2010. Вип. 30. С.132–144; Kozyska A. Masowe represje wobec Polaków w obwodzie winnickim na Ukrainie w latach 1937–1938. Głosy akt śledczych // Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich. 5 (2014). s. 109–132 та ін.